

დერივანტების შესახებ

თამარ მახარობლიძე

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი

email: tamar.makharoblidze@iliauni.edu.ge

საკითხი დერივანტების შესახებ არაერთხელ წამოჭრილა ენის გრამატიკისა და ზოგადი ენათმეცნიერების სწავლების დროს. ეს გარემოება გახდა საფუძველი ამ მოკლე სტატიის შესაქმნელად. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სიტყვა შეიძლება იყოს ფორმაცვალებადი ან ფორმაუცვლელი და ეს მოცემულობა მეტყველების ნაწილების მიხედვით განისაზღვრება. ფორმაცვალებადი სიტყვები შეიძლება განიცდიდეს ორი ტიპის ცვლილებას: ფლექსიურსა და დერივაციულს. ფლექსიური ცვლილების დროს იცვლება სიტყვის ფორმა, მაგრამ არ იცვლება სიტყვის ლექსიკური და სემანტიკური მხარეები, ანუ არ იცვლება მისი აზრობრივი და შინაარსობრივი მოცემულობები. ამ ტიპის ცვლილების კლასიკური მაგალითია ბრუნება.

დერივაციის განსაზღვრება მარიამ ვებსტერის ლექსიკონის მიხედვით ასეთია: დერივაცია არის სიტყვის ფორმირება სხვა სიტყვისგან ან ძირისგან არაფლექსიური აფიქსებით [Webster access 09.09.2021]. ეს არის საკმაოდ ამომწურავი განსაზღვრება. თავის მხრივ, დერივაცია ორი ტიპის შეიძლება იყოს. პირველი არის ლექსიკური დერივაცია, რომლის დროსაც დერივანტი აფიქსი აწარმოებს განსხვავებული ლექსიკური შინაარსის მქონე სიტყვას. ნაწარმოები ფორმა შეიძლება იყოს სხვა მეტყველების ნაწილი ან იგივე, მაგრამ სხვა ლექსიკური შინაარსის მქონე ერთეული. მეორე ტიპის დერივაცია არის, უპირველეს ყოვლისა, გრამატიკული დერივაცია, როდესაც გრამატიკული კატეგორიები იწარმოება. გრამატიკული კატეგორია ზოგადად (და საერთოდ სიტყვაფორმა) მოიცავს ფორმისა (მორფოლოგიური) და აზრობრივი (სემანტიკური) მხარეების ერთანობას. ამიტომ აქ უპრიანია ტერმინი მორფოსემანტიკა. არ არსებობს ცალკე აღებული სემანტიკა მორფოლოგიის გარეშე. ნებისმიერი სემანტიკურ-აზრობრივი კატეგორია კონკრეტული ფორმით უნდა იყოს გადმოცემული, ამიტომაც მხოლოდ კონკრეტულ ფორმას აქვს კონკრეტული მორფოსემანტიკა, რომლის მაწარმოებლებიც გრამატიკული დერივანტებია.

ძირითადი სხვაობა ზემოთ აღნიშნული ორი ტიპის დერივაციას შორის (და შესაბამისად, ორი ტიპის დერივანტთა შორის) არის ენის იერარქიის დონეებზე. პირველი ტიპის აფიქსები მუშაობს ენის ლექსიკურ დონეზე, ხოლო მეორე ტიპის დერივანტები აწარმოებენ ფორმებს მორფოლოგიურ და სემანტიკურ დონეებზე. უფრო ზუსტი განსაზღვრებით, მეორე ტიპის დერივანტები დონეთაშორისი აფიქსებია, რადგანაც აქ ხდება გადაკვეთა ენის იერარქიის მორფოლოგიური და სემანტიკური დონეებისა. ნებისმიერი გრამატიკული კატეგორია მოიცავს კონკრეტულ მორფოსემანტიკურ საოპოზიციო ფორმებს. ამდენად, ფლექსიური აფიქსებისგან განსხვავებით, დანარჩენი მორფოლოგიური აფიქსები ყველა მეორე ტიპის დონეთაშორისი დერივანტებია. არის შემთხვევები, როდესაც ფლექსიური აფიქსი გამოდის პირველი ტიპის აფიქსის როლში (მაგრამ არა მეორე ტიპის აფიქსის როლში). აღსანიშნავია, რომ ზმნისწინი ქართველურ ენებში არის ერთადერთი ლინგვისტური ერთეული აფიქსის ყველა შესაძლო ფუნქციით.

სამიეზო სიტყვები: მორფოლოგია, სემანტიკა, დერივაცია, დერივანტი, ფლექსია, აფიქსი

საკითხი დერივანტების შესახებ არაერთხელ წარმოჭრილა ენის გრამატიკისა და ზოგადი ენათმეცნიერების სწავლების დროს. ამ გარემოებათა გამო, მნიშვნელოვნად მივიჩნეო მკვლევარული მსჯელობის წარმოდგენა აღნიშნულ თემაზე. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სიტყვა შეიძლება იყოს ფორმაცვალებადი ან ფორმაუცვლელი და ეს მოცემულობა მეტყველების ნაწილების მიხედვით განისაზღვრება. ფორმაცვალებადი სიტყვები შეიძლება განიცდიდეს ორი ტიპის ცვლილებას: ფლექსიურსა და დერივაციულს. ფლექსიური ცვლილების დროს იცვლება სიტყვის ფორმა, მაგრამ არ იცვლება სიტყვის ლექსიკური და სემანტიკური მხარეები, ანუ არ იცვლება მისი აზრობრივი და შინაარსობრივი მოცემულობები. ამ ტიპის ცვლილების კლასიკური მაგალითია ბრუნება.

დერივაციის განსაზღვრება მარიამ ვებსტერის ლექსიკონის მიხედვით ასეთია: დერივაცია არის სიტყვის ფორმირება სხვა სიტყვისგან ან ძირისგან არაფლექსიური აფიქსებით [Webster access 09.09.2021]. ეს არის საკმაოდ ამომწურავი განსაზღვრება. თავის მხრივ, დერივაცია ორი ტიპის შეიძლება იყოს. პირველი არის ლექსიკური დერივაცია, რომლის დროსაც დერივანტი აფიქსი აწარმოებს განსხვავებული ლექსიკური შინაარსის მქონე სიტყვას. ნაწარმოები ფორმა შეიძლება იყოს სხვა მეტყველების ნაწილი ან იგივე, მაგრამ სხვა ლექსიკური შინაარსის მქონე ერთეული. მაგალითად, შევადაროთ ორი ფორმა *კაცი* და *კაცური*. აქ -ურსუფიქსმა ზედსართავი აწარმოა არსებითიდან. ფორმები *კაცი* და *საკაცი* ორივე არსებითი სახელია, მაგრამ *სა-*

დანიშნულებითობის მაწარმოებელი დერივანტი ცირკუმფიქსი განხვავებული ლექსიკური შინაარსის მქონე სიტყვას აწარმოებს. ამ ორ ფორმას განსხვავებული ლექსემები აქვთ.

მეორე ტიპის დერივაცია არის, უპირველეს ყოვლისა, გრამატიკული დერივაცია, როდესაც გრამატიკული კატეგორიები იწარმოება. გრამატიკული კატეგორია ზოგადად (და საერთოდ სიტყვაფორმა) მოიცავს ფორმისა (მორფოლოგიური) და აზრობრივი (სემანტიკური) მხარეების ერთანობას. ამიტომ აქ უპრიანია ტერმინი *მორფოსემანტიკა*. არ არსებობს ცალკე აღებული სემანტიკა მორფოლოგიის გარეშე. ნებისმიერი სემანტიკურ-აზრობრივი კატეგორია კონკრეტული ფორმით უნდა იყოს გადმოცემული, ამიტომაც მხოლოდ კონკრეტულ ფორმას აქვს კონკრეტული მორფოსემანტიკა, რომლის მაწარმოებლებიც გრამატიკული (ან გნებავთ მორფოსემანტიკური) დერივანტებია. მაგალითად, სხვაობა ორ ფორმას შორის *ვაშენებ* და *ვუშენებ* არის მორფოსემანტიკური, მაგრამ არა ლექსიკური. შესაბამისად, *ა-* და *ო-* დერივანტები განასხვავებს ფორმებს მორფოლოგიური და სემანტიკური, მაგრამ არა ლექსიკური თვალსაზრისით.

ამრიგად, ძირითადი სხვაობა ზემოთ აღნიშნული ორი ტიპის დერივაციას შორის (და შესაბამისად, ორი ტიპის დერივანტთა შორის) არის ენის იერარქიის დონეებზე. პირველი ტიპის აფიქსები მუშაობს ენის ლექსიკურ დონეზე, ხოლო მეორე ტიპის დერივანტები აწარმოებენ ფორმებს მორფოლოგიურ და სემანტიკურ დონეებზე. უფრო ზუსტი განსაზღვრებით, მეორე ტიპის დერივანტები დონეთაშორისი აფიქსებია, რადგანაც აქ ხდება გადაკვეთა ენის იერარქიის მორფოლოგიური და სემანტიკური დონეებისა. ნებისმიერი გრამატიკული კატეგორია მოიცავს კონკრეტულ მორფოსემანტიკურ საოპოზიციო ფორმებს. ამდენად, ფლექსიური აფიქსებისგან განსხვავებით, დანარჩენი მორფოლოგიური აფიქსები ყველა მეორე ტიპის დონეთაშორისი დერივანტებია. არის შემთხვევები, როდესაც ფლექსიური აფიქსი გამოდის პირველი ტიპის აფიქსის როლში (მაგრამ არა მეორე ტიპის აფიქსის როლში) მაგალითად, ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი აწარმოებს ზედსართავებიდან ზმნისზედებს, რიგობითი რიცხვით სახელებიდან კი – წილობითი რიცხვითი სახელის ფორმებს, ასევე ამ ტიპის წარმოების მაგილითებია ე .წ. ნაგენტივარი სახელები (თბილისი, დმანისი, ქუთაისი და სხვ.). აქ ადგილი აქვს ლექსიკურ დერივაციას.

ზოგჯერ ერთსა და იმავე დერივანტს შეუძლია სხვადასხვა ტიპის დერივაცია გვიჩვენოს. თუმცა ეს არ არის ხშირი მოვლენა. ქართულ ენაში მხოლოდ ზმნისწინია ასეთი დერივანტი. ზმნისწინი მრავალფუნქციური მორფოსემანტიკური დერივანტია, მას შეუძლია აწარმოოს ზმნის ფორმის პირის კლება-მატება, გეზი და ორიენტაცია, ასპექტი, ზმნის აქტანტთა როლებრივი ცლილებები და სხვ. ამასთან ერთად მას შეუძლია ლექსიკური დერივაციაც მოგვეცეს რიგ

ფორმებთან (მაგალითად, *შეხვდა* და *მიხვდა*, *მოიგო* და *წააგო*). საყურადღებოა, რომ ზმნისწინი ფლექსიური აფიქსაცია, როგორც მწკრივის მაწარმოებელი.

ენას (როგორც ცოცხალი ორგანიზმს) შეუძლია ნებისმიერი ტიპის აფიქსთა ფუნქციური გადაფასებაც. მაგალითად, რაც შეეხება ირიბი ობიექტის ლოკალურ აქტანტად ცნობა-არცნობას ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში (სახელდობრ, მეგრულში), აქ უნდა აღინიშნოს ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება. ზოგადად, ირიბი ობიექტის ერთ-ერთი ფუნქციაა ლოკალური აქტანტის გამოხატვა (ასევე ირიბი ობიექტი შეიძლება იყოს ბენეფიციარი, პოსესორი, ადრესატი, მალეფაქტივი, ეგზეკუტორი და სხვ.). თანამედროვე ქართულ ენაში ნათელია ლოკატორი აქტანტის ზმნიდან გასვლის ტენდენცია. თუ ძველ ქართულში იქნებოდა *სურათი ჰკიდა* (ის-s მას-Oind.) *კედელს*, დღეს უფრო მისაღებია *სურათი (ჰ)კიდა (ის-s) კედელზე*. ირიბმა ობიექტმა (როგორც ლოკატორმა აქტანტმა) მიიღო თანდებული და გავიდა ზმნიდან, თუმცა ფორმაში დატოვა თავისი ნიშანი (*ჰ*), რომელიც უკვე არალეგიტიმურია სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით, თუმცა ენა ისევ ინაჩუნებს ამ ნიშანს. ამ ტიპის ფორმები ზედაპირზე გვთავაზობს დიაქრონიულ სურათს. ამავე საკითხთან დაკავშირებით საყურადღებოა, რომ მეგრულში გეზის აღმნიშვნელი ზმნისწინები, რომლებიც აღნიშნავენ მოქმედებას *რადაცის* გვერდით, ზედაპირზე, მახლობლად, გარშემო და ა.შ. აუცილებლად ითხოვენ ამ *რადაცის* არსებობას ზმნაში და თუ იგი არ არის, მაშინ ამ ზმნისწინებს შემოჰყავთ ასეთი აქტანტი. ეს შეიძლება იყოს ლოკალური აქტანტი – ირიბი ობიექტი, ან საგანი – ორიენტირი ირიბი ობიექტი (ანუ საგანი, რომლის მიმართაც სრულდება ზმნით გამოხატული მოძრაობა). სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს არის საგანი – ზმნური ვექტორის ორიენტირი და ეს გახლავთ ზმნური აქტანტი – ირიბი ობიექტი. თუ ეს აქტანტი დაირთავს თანდებულს, ის გავა ზმნიდან და სავარაუდოდ, ზმნისწინიც შეიცვლება, რადგანაც თანდებული აიღებს გეზის გამოხატვის ფუნქციას. (თუმცა, ზოგ ფორმაში შეიძლება ზმნისწინი მაინც დარჩეს მიმართულების დასაზუსტებლად.) დიდი ალბათობით, ამ ტიპის ფორმები (ასეთი ზმნისწინებით) უნდა იყოს ორპირიანი გარდაუვალი ან სამპირიანი. ყველა შემთხვევაში, ზმნისწინი პოლიფუნქციური დერივანტია და ეს არის ერთადერთი ლინგვისტური ერთეული ქართულსა და მეგრულში აფიქსის ყველა შესაძლო ფუნქციით – ფლექსიური, ლექსიკურ-დერივაციული და გრამატიკულ-დერივაციული.

გამოყენებული ლიტერატურა:

Booij, Geert & Kemenade, Ans Van. 2003. Preverbs: An introduction. *Yearbook of Morphology 2003*. Edited by Booij & Jaap van Marle. Kluwer Academic Publishers. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow. 1-13

გამყრელიძე თამაზ 2008. ლინგვისტურ პარადიგმათა ცვლილება დროსა და სივრცეში კრებულში: „ენა, ენობრივი ნიშანი“. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. თბილისი

Makharoblidze Tamar. 2018. On Georgian Preverbs. Open Linguistics. De Gruyter. 2018; Vol. 4, Issue 1:163–183 Published Online:2018-06-15 | DOI: <https://doi.org/10.1515/opli-2018-0009>

<https://www.degruyter.com/view/j/opli.2018.4.issue-1/opli-2018-0009/opli-2018-0009.xml?format=INT>.

Open access.

მახარობლიძე თ. (2018) ლინგვისტური წერილები - IV წიგნის ფაბრიკა. თბილისი ISBN 978 9941-9-0044-3 317 გვ.

მახარობლიძე თ. 2016. ლინგვისტური წერილები - III. თსუ, არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. თბილისი. ISBN 978-9941-13-511-8 446 გვ.

შანიძე აკაკი, 2073. ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I, თსუ. თბილისი.

Merriem Webster. Dictionary. Since 1828. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/derivation>

Tamar Makharoblidze

Ilia State University

On derivatives

Abstract

The question of derivatives has been repeatedly raised in the teaching processes of language grammar and general linguistics. This circumstance became the basis for creating this short article. It is well known that a word-form can be changeable or unchangeable, and this fact is determined by the parts of speech. Form-changing words can undergo two types of change: inflectional and derivative. During the inflectional change, the form of the word changes, but the lexical and semantic aspects of the word do not change, i.e. its semantic and content data do not change. A classic example of this type of change is flexion of nouns.

Derivation is the formation of a word from another word by the addition of non-inflectional affixes. Derivation can be of two types. The first is lexical derivation, in which the derivative affix produces a word with a different lexical content. A word-form can be another part of speech or the same part of speech but with a different lexical content. The second type of derivation is, first of all, grammatical derivation, when grammatical categories are produced. The grammatical category in general (and a word-form in general as well) includes the unity of morphological and semantical aspects. There is no separate semantics without morphology. Any semantic category and/or content must be conveyed in a specific form, so only a specific form has a specific morphosemantics, which can be produced by the grammatical derivatives. The main difference between the two types of derivation mentioned above (and therefore

between the two types of derivatives) is the levels of the language hierarchy. The first type of affixes works at the lexical level of the language, while the second type derivatives produce forms at the morphological and semantic levels. The second type derivatives are inter-level affixes, because they act on two hierarchical levels. Any grammatical category includes specific morphosemantic oppositional forms. Thus, unlike inflectional affixes, the rest of the morphological affixes are all other types of inter-level derivatives. It should be noted that the preverb in Kartvelian languages is the only linguistic unit with all possible functions of affix.

Keywords: **Morphology, semantics, derivation, derivatives, flexion, affixes**

რეცენზენტი: აკადემიკოსი ვ. შენგელია